

**ДЕТЕРМІНАНТНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ
В РОМАНІ В. ШКЛЯРА
«ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН»**

Предметом дослідження стали детермінантні члени речення в синтаксичній мікросистемі роману В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон». Увагу приділено суб'єктно-об'єктивним (моносемним і дисемним) та обставинним детермінантам як засобам ускладнення семантико-синтаксичної структури речення, проаналізовано основні моделі та стилістичні функції цих елементів.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура, детермінантний зв'язок, семантичні поширювачі, суб'єктивні, об'єктивні, обставинні детермінанти.

Предметом исследования стали детерминантные члены предложения в синтаксической микросистеме романа В. Шкляра «Чёрный Ворон». Внимание уделено субъектно-объективным (моносемным, дисемным) и обстоятельственным детерминантам как средствам усложнения семантико-синтаксической структуры предложения, проанализировано основные модели и стилистические функции этих элементов.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура, детерминантная связь, семантические распространители, субъективные, объективные, обстоятельственные детерминанты.

The analysis of logical semantic level of sentence structure aimed not only on its connection with real situations and its different categories representation but also on the relations that occur between lexical components within a syntactic unit is increasingly used by linguists in the study of the Ukrainian language grammatical system, it allows you to track the patterns of semantic sphere of language and some specific peculiarities which make it the main instrument of cognition and communication.

While studying the sentence syntactic structure in modern Ukrainian literary language we drew our attention to the specific communicative meaningful components that are not subject to individual part of a sentence but belong to the entire sentence taking part in its content creation. In linguistics independent semantic extenders of different syntactic structures are considered to be qualified as determinant units. The purpose of this research is analyzing structural and functional peculiarities of determinant parts of a sentence in the early XXI century Ukrainian literary language.

The research objectives are to define the term «determination» and to determine the place of determinant parts of a sentence in the contemporary Ukrainian literary language; to consider semantic and morphological features of determinant elements in the syntactic microsystem of V. Shkliar «Zalyshenets. Chornyi voron», to describe their stylistic functions.

On analyzing the syntactic novel microsystem V. Shkliar «Zalyshenets. Chornyi voron» we noticed that the constructions used by the writer are semantically meaningful and syntactically copious. Even simple in structure (mononuclear or two-member) or simple expanded sentences in the author's works are usually semantically complicated or even complex. Those are the ones which become the source for the study of the determination phenomenon as a kind of peculiar process that helps transform a semantically elementary utterance into a semantically complex one. Subjective – objective (monoseme and diseme) and adverbial modifier determinants are widely used in the writer's works. Subjective – objective extenders form elementary semantic sentence structure increasing the number of participants in situations, they make the sentence semantically complete without breaking or overloading its grammatical structure.

Among adverbial modifier determinants in the analyzed V. Shkliar novel semantic groups of determinant units with dimensional and time meaning are dominating, they informatively complete, define more precisely the predicate, bring additional shades into processive situation structure. Those predicates which subjects are expressed by forms of indirect cases most actively combine with optional components. The author productively uses manner of action determinants with comparison semantics. Adverbial modifier determination of purpose and reason is represented by rare examples, such extenders partially compensate absence of predicative source taking over the role of its semantics – background, source process.

Thus, having analyzed subjective – objective and adverbial modifier determinants of different semantics in V. Shkliar novel we persuaded that such units are able to complete the time and dimensional «process» rather informatively without complicating sentence structure-grammatical level, emphasize or even neutralize features of dynamism, time localization, phase, inactive subject. Different meanings laying in one determinant is caused by their replication in sentence structure and leads to syncretism. Combining several meanings in one component testifies dynamic phenomena in the field of syntactical connections and relations.

Key words: semantic-syntactical structure, determinate connection, semantic spreaders, subjective, objective, adverbial modifier determinants.

Аналіз логіко-семантичного рівня реченнєвої структури, який зорієнтований не лише на зв'язок речення з реальними ситуаціями, на репрезентацію тих чи тих категорій у ньому, а й на відношення, які постають між лексичними компонентами в межах однієї синтаксичної одиниці, усе частіше використовують лінгвісти під час дослідження граматичної

системи української мови. Це дає змогу простежити закономірності організації змістової сфери мови та специфічні властивості, що роблять її основним знаряддям пізнання й комунікації.

До вивчення семантичної структури речення мовознавці підходять по-різному: одні науковці пропонують уналежнювати до неї лише семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними властивостями предиката (У. Чейф [19], Л. Теньєр [17], Н. Шведова [18] та ін.), інші ж – ураховують увесь спектр змісту, уміщений у реченні без опертя на валентнісні можливості дієслова-предиката (В. Гак [4], І. Вихованець [2], К. Городенська [5], Н. Гуйванюк [6], А. Загнітко [7], І. Меньшиков [9], І. Попова [10;4], Л. Руденко [13] та ін.).

Безперечно, основна синтаксична одиниця – речення – найпоказовіше репрезентує спосіб організації семантики й процес її втілення у формально-граматичній структурі. Як справедливо зауважує Г. Кутня, «одним із найвагоміших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, що дає змогу найповніше визначити категорійну структуру речення» [8, с. 178–179].

Досліджуючи синтаксичну структуру речення в сучасному українському художньому мовленні, ми звернули увагу на специфічні комунікативно-значеннєві компоненти, які не підпорядковані окремому члену, а належать до всього речення, беручи участь у формуванні його змісту. У мовознавстві незалежні семантичні поширювачі різноманітних синтаксичних структур прийнято кваліфікувати як детермінантні одиниці. На думку О. Селіванової, детермінант – це член речення, який поєднується з усім складом висловлення за допомогою особливого типу синтаксичного зв'язку – детермінації [14, с. 116]. Детермінанти можуть вільно входити в різні як за структурою, так і за семантикою речення.

Детермінант можна легко вилучити із синтаксичної конструкції, не порушуючи в цьому разі її формальної будови.

Наприклад: *Після святкової вечері у Штеренберга він повернувся в будинок священика, де мав переночувати останню нічку* (1, с. 87) – детермінантний компонент *Після святкової вечері у Штеренберга* поєднує у собі семантику суб'єктності та її просторово-часову локалізованість, вилучення його з речення призведе до певної недостатності висловлення, але останнє як одиниця спілкування за цих умов не втрачено. На думку А. Загнітка, наявність детермінанта зумовлена комунікативними потребами висловлення [7, с. 277].

Метою нашого дослідження є аналіз структурних та функційних особливостей детермінантних членів речення в українському художньому мовленні початку ХХІ ст.

Завдання наукової розвідки: окреслити межі поняття «детермінація» та визначити місце детермінантних членів речення в системі сучасної української літературної мови; розглянути семантичні та морфологічні особливості детермінантних елементів у синтаксичній мікросистемі роману В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», описати їхні стилістичні особливості.

Як відомо, існує три шари значення слова в тексті: словникове, контекстуальне та підтекстове. Перші два типи семантики лексема отримує в тексті під час взаємодії з іншими словами. Підтекстовим шаром семантики називають авторські асоціації, коли автор укладає в слова такі нюанси, які відомі лише йому [6, с. 187].

Аналізуючи синтаксичну мікросистему роману В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», ми помітили, що конструкції, які використовує письменник, є семантично наповненими та синтаксично багатими. Звичайно, навіть прості за структурою (односкладні чи двоскладні) або прості ускладнені речення у творах письменника є семантично ускладненими або й складними. Саме вони і стали джерелом для дослідження явища детермінації як своєрідного процесу, який сприяє перетворенню семантично елементарного речення в семантично складне.

Н. Шведова розглядає детермінанти як одиниці, що не входять до структурного мінімуму речення. На цій підставі

розрізняють суб'єктно-об'єктні та обставинні детермінанти [18, с. 77–93]. Суб'єктно-об'єктні детермінанти залежно від кількості вміщених у них семантичних компонентів зазвичай поділяють на моносемні (репрезентують один семантичний компонент (суб'єкт або об'єкт) та дисемні (поєднують два семантичні компоненти: суб'єктне чи об'єктне значення може бути реалізовано в обставинному за формою детермінанті – просторовому або часовому). Наприклад: *Один чекіст викликав у мене повагу* (1, с. 26) – моносемний детермінант із суб'єктним значенням; *А в хаті лісника Гречаного вже пахло упрілим борщем...* (1, с. 16) – дисемний детермінант з об'єктним значенням одночасно виступає як локалізатор. Такі детермінанти формують елементарну семантичну структуру речення. Збільшуючи кількість учасників ситуації, вони роблять речення семантично достатнім, не порушуючи та не переобтяжуючи в цьому разі граматичної структури.

До обставинних поширювачів найчастіше уналежнюють локальні та темпоральні детермінанти, способу дії, порівняння, міри та ступеня, причини тощо [7; 15]. В аналізованому матеріалі переважають семантичні групи детермінантних одиниць із просторовим та часовим значенням: а) локальні: *Десь у глибині лісу прокотилися ухкання-зойки сича* (1, с. 7); *За селом Зелена Діброва гайдамаки зненацька перестріли підводу ...* (1, с. 139); б) темпоральні: *Довгий час Ворон не правив конем...* (1, с. 15); *Коли це наступного дня вже під вечір бачить Вовкулака, що з Куземком діло погане* (1, с. 101). Ці члени речення інформативно доповнюють, уточнюють предикат, уносять додаткові відтінки у структуру процесивної ситуації. Найактивніше поєднуються з факультативними компонентами ті предикати, суб'єкти яких виражені формами непрямих відмінків: репрезентовано синтаксичні конструкції з родовим відмінком іменника, наприклад: *Після короткої відправи труну опустили в яму, кинули зверху по жмені землі й засипали могилу* (1, с. 8) та знахідним відмінком: *А коли раптом бій відміняли, напосідало таке, якби ото молодиця враз відмовила тобі в останню хвилину ...* (1, с. 10).

Поєднання предиката процесу із факультативними компонентами на означення способу дії виступає поширеним явищем, та не суперечить загальному значенню процесивної ситуації. Як зазначає І. Вихованець, «суміжність інструментальної синтаксеми з прислівниковою породжує в орудного численні варіації значення способу дії, полюси якого становлять напівнейтралізовані предметність та означальність» [2, с. 126]. Наприклад: *Ціля з нутряним здушеним криком, який вона не могла виштовхнути назовні, засмикалася в обіймах Вовкулаки, намагаючись випручатися...* (1, с. 104) – предикатні ситуації із семантикою способу дії, звичайно, передано комплексом «*прийменник з / із + іменник / займенник у родовому чи орудному відмінках*».

Різновидом детермінації зі значенням способу дії в романі В. Шкляра виступають компоненти із семантикою порівняння. Вона є характерною для речень із предикатом процесу, оскільки такий предикат корелює із семантикою якісних змін, тому компаративний компонент у структурі предикатної ситуації постає органічним.

Цей тип детермінації у творах В. Шкляра репрезентовано зазвичай двома моделями: 1) комплексами порівняльних сполучників або часток (*як, ніби, неначе, немовби, начебто тощо*) з актуалізованим іменником-компаратором: *Птіцин подає короткі, наче помах сигнальним прапором, уривчасті команди...* (1, с. 75); 2) іменником-компаратором у формі орудного відмінка: *Весь цей день пахнув теплим сном* (1, с. 40).

На формально-граматичному рівні ці дві групи є за функціями неоднорідними: перший тип детермінантів ускладнює речення (або окремі члени речення), другий – входить до складу простого речення як частина його структури.

У синтаксичній мікросистемі роману В. Шкляра детермінанти причини представлено переважно прийменниково-іменниковими комплексами: *До того ж не один козак позбувся голови через жінку* (1, с. 85). Такі детермінанти частково компенсують відсутність породжувача предикативної ситуації, перебираючи на себе його семантику – походження, джерела

процесу.

Прийменниково-іменникові причинові компоненти заповнюються абстрактною лексикою, семантика яких корелює з категорійними предикатними значеннями – дії, процесу, стану, якості. Л. Руденко, пояснюючи семантико-синтаксичні аспекти обставинної детермінації, наголошує, що джерелом причиновості в позамовній дійсності може виступати окрема особа чи якийсь конкретний факт або навіть ціла низка певних явищ, збігу обставин, узагальнення певних ознак, властивостей [13, с. 23].

Обставинні детермінанти мети в аналізованому романі представлені поодинокими прикладами: *Неп – нова економічна політика, яка тимчасово полегшувала становище селянства з метою відвернення його від антирадянської боротьби* (1, с. 46) – речення, у яких предикати поєднуються з детермінантами мети, безумовно, є емоційно та стилістично маркованими, але про такі конструкції ми можемо говорити лише як про окрему синтаксичну номінацію, що стосується денотативного рівня, тобто семантики конкретних висловлювань. Така детермінація передбачає не лише активний, а й цілеспрямований характер суб'єкта.

Отже, проаналізувавши суб'єктно-об'єктні та обставинні детермінанти різної семантики в романі В. Шкляра, ми переконалися, що такі поширювачі здатні, не ускладнюючи структурно-граматичного рівня реченнєвої структури, істотно інформативно доповнити «процес», локалізований у часі та просторі, вони увиразнюють або нейтралізують ознаки динамічності, часової локалізованості, фазовості, неактивного суб'єкта. Предикат процесу може зазнавати модифікацій: залежно від значень обставинних компонентів процесивна семантика може посилюватися чи нейтралізуватися. Накладання в одному детермінанті різних значень зумовлене їх вторинністю у структурі речення і спричиняє синкретичність. Поєднання ж кількох значень в одному компоненті є свідченням динамічних явищ у сфері синтаксичних зв'язків та відношень.

Детермінанти дають змогу письменникові побудувати поліпропозитивне речення (таке, що може вмещувати не одну

пропозицію, а дві й більше), уникаючи в цьому разі формального ускладнення структури останнього.

Бібліографічні посилання

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. **Вихованець І. Р.** Формально-граматична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська В. М. Русанівський // Семантико-синтаксична структура речення. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 6–24.
4. **Гак В. Г.** Языковые преобразования : некоторые аспекты лингвистической науки в конце XX века. От ситуации к высказыванию / В. Г. Гак. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – 368 с.
5. **Городенська К.** Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Городенська. – К. : Наук. думка, 1999. – 192 с.
6. **Гуйванюк Н.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
7. **Загнітко А. П.** Теоретична грамати́ка української мови : синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
8. **Кутня Г.** Обставинна детермінація предикатів процесу в сучасній українській мові / Г. Кутня // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : Дон НУ, 2005. – Вип. 13. – С. 178–184.
9. **Меньшиков И. И.** Два уровня классификации второстепенных членов предложения в современном русском языке / И. И. Меньшиков // Русский язык и література : проблемы изучения и преподавания в Украине. – К. : Видавець СПД Карпук С. В., 2005. – С. 230–235.
10. **Попова І. С.** Семантичні зрушення в конструкціях з детермінантами до однорідних членів речення / І. С. Попова // Функціональний аспект семантики языковых единиц :

материалы VIII Междунар. научн. конф. по актуальным проблемам семантических исследований. – Харків : ХГПУ, 1997. – Ч. 1. – С. 130–131.

11. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
12. **Руденко Л.** Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспект) / Л. Руденко. – К. : Україна-Віта, 1996. – 213 с.
13. **Руденко Л.** Семантико-синтаксична характеристика обставинно-детермінантних структур / Л. Руденко // Зб. наук. праць викладачів пед. фак. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 24–30.
14. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
15. **Слинько І.** Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання / І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
16. **Слинько І.** Другорядні чи поширюючі члени речення / І. Слинько // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–11.
17. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
18. **Шведова Н.** Детерминирующий объект и детерминирующие обстоятельства как самостоятельные распространители предложения / Н. Шведова // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1964. – № 6. – С. 77–93.
19. **Чейф У.** Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения / У. Чейф // Новое в зарубежной лингвистике. – 1982. – Вип. 12. – С. 277–316.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Шкляр В. М.** Залишенець. Чорний Ворон / В. М. Шкляр. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 384 с.